

UDK: 32(497.5)"1918/1945"
32(439)"1918/1945"
329.11
329.18
Prethodno priopćenje
Primljeno: 4. 2. 2015.
Prihvaćeno: 24. 8. 2015.

Konzervativizam. Mađarska i Hrvatska u komparativnoj perspektivi 1918. – 1945.

TIHOMIR CIPEK

Fakultet političkih znanosti, Zagreb, Republika Hrvatska

U tekstu se pomoću komparativne metode povijesti političkih ideja analiziraju osnovne značajke hrvatskoga i mađarskoga konzervativizma, pokazujući njihove razlike i sličnosti. Rekonstruirane su osnovne značajke glavnih nositelja konzervativne ideologije, onovremena konzervativna elita, zatim stav konzervativne ideologije prema demokraciji, uspostavljanje konzervativnoga poretka i način njegova funkcioniranja te na kraju njegov slom. Pokazuje se kako su fašistički pokret Strelasti križevi u mađarskom slučaju i ustaški fašistički pokret u hrvatskom srušili konzervativni poredak. Na kraju teksta istaknute su osnovne razlike između konzervativne i fašističke ideologije.

Ključne riječi: Hrvatska; Mađarska; konzervativizam; fašizam.

Istraživanja konzervativizma kao ideologije, pokreta i političkoga poretka dugo su bila na rubu interesa mađarskih i hrvatskih društveno-humanističkih znanosti. Dva su razloga: prije svega, takav tip istraživanja ima poteškoća s rekonstrukcijom samoga pojma konzervativizma jer je riječ o ideologiji i političkom poretku koji nije izgradio vlastito jasno samorazumijevanje. Konzervativni su političari svoje djelovanje smatrali samo po sebi jasnim, a svoju političku poziciju samorazumljivom. Konzervativni poredak, prema njihovu mišljenju, jamči sam Bog ili jednostavno povijest, a već sama činjenica da neki politički poredak postoji dokazuje da je on i vrijedan, da je svoju vrsnoću potvrdio svojim trajanjem u povijesti i da ga stoga treba očuvati. Zbog takva poimanja ne postoji potreba da se on intelektualno propituje, da se o njemu razmišlja i da ga se legitimira.¹ Drugi razlog niske razine istraženosti ove teme nalazim u dominaciji marksističke i liberalne istraživačke paradigme. Nakon Drugoga svjetskog rata i uspostavljanja komunističkih diktatura, u Hrvatskoj i Ma-

¹ Karl Mannheim, *Konservativismus. Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1984) i Sven-Uwe Schmitz, *Konservativismus* (Wiesbaden: VS Verlag, 2009).

đarskoj dominira marksistička historiografija, koja prezire konzervativizam, smatrajući da on utire put fašizmu, a često ga s njime i sasvim izjednačuje. Nakon propasti komunističkih diktatura odlazi se pak u drugu krajnost; gotovo se potpuno napušta marksistička paradigma, koju zamjenjuje nova i "jedino ispravna", liberalna. Sada se liberalizam smatra čarobnim štapićem koji u rukama nekoga novog čarobnjaka, na navodno slobodnom tržištu, rješava sve probleme. Shodno tomu, klasični se konzervativizam veoma često jednostavno smatra nepotrebnim ostatkom prošlosti kojim se prava, moderna znanost zapravo ne treba baviti. Prema tom površnom mišljenju, pitanja o konzervativnim ideologijama i političkim porecima mogla bi čak i opterećivati mađarsko-hrvatski odnosno hrvatsko-mađarski dijalog. Naime, ona neminovno dovode do potrebe tumačenja prijepornih, konfliktnih razdoblja novije zajedničke prošlosti: od okupacije hrvatskoga teritorija od strane Horthyjeva autoritarnoga i konzervativnoga režima do zločina koji su njegovi vojnici počinili nad hrvatskim stanovništvom, kao i zločina koje su u osvetničkom bijesu partizanske jedinice predvođene komunistima, nakon pobjede u Drugom svjetskom ratu, počinile nad mađarskim stanovništvom. No treba istaknuti da su upravo analiza i suočavanje s najbolnijim razdobljima zajedničke prošlosti uvijek bili bitan aspekt svih dosadašnjih dijaloga povjesničarki i povjesničara. Prijeporna, često bolna događanja iz prošlosti bila su u središtu dijaloga između njemačkih i francuskih povjesničara, poljskih i njemačkih, hrvatskih i srpskih itd. Prema tome, očito je da izbjegavanje diskusije o političkim porecima i ideologijama ne samo da nije znanstveno utemeljeno nego je upravo zaobilazanje osnovne odgovornosti koju historiografija ima – znanstvene rekonstrukcije prošlih događanja u obzoru jasno definiranih pojmova. Cilj je svih dosadašnjih susreta takva tipa bio da se uspostavljanjem dijaloga, kojim bi se ustanovile eventualne nove činjenice, jasno definiraju pojmovi, upozori na razloge različitoga tumačenja istih događaja te da se naposljetku otvori put za suočavanje s prošlosti i njezino svladavanje, odnosno da se pokuša izgraditi kultura demokratskoga dijaloga i međusobne suradnje nekada često sukobljenih, a danas prijateljskih europskih naroda.

U ovom ću članku pomoću komparativne metode povijesti političkih ideja, koja naglasak stavlja na analizu teksta, nastojati rekonstruirati osnovne značajke hrvatskoga i mađarskoga konzervativizma, upućujući na njihove razlike i sličnosti. Najprije bih rekonstruirao osnovne značajke glavnih nositelja konzervativne ideologije, onovremenu konzervativnu elitu, zatim stav konzervativne ideologije prema demokraciji, uspostavljanje konzervativnoga poretka i način njegova funkcioniranja i na kraju njegov slom. Nastojat će se pokazati kako su fašistički pokret Strelasti križevi u mađarskom slučaju i ustaški fašistički pokret u hrvatskom srušili konzervativni poredak. Na kraju teksta nastojat će se pokazati osnovne razlike između konzervativne i fašističke ideologije.

Uspostavljanje konzervativnoga poretka u Mađarskoj je započelo borbom protiv komunističke revolucije Béle Kuna i njezinim porazom od trupa Miklósa Horthyja. Taj pripadnik srednjega plemstva, austrougarski admiral koji je na-

kon sloma Monarhije ostao bez mora, proglasio je Kraljevinu Mađarsku i uveo svoju autoritarnu vladavinu. Značajke konzervativnoga autoritarnog poretka koji je Horthy gradio bile su bitno određene propašću Ugarskoga Kraljevstva u Prvom svjetskom ratu. Mađarska je izgubila dvije trećine svojega teritorija, a preko tri milijuna etničkih Mađara ostalo je izvan granica nove, Horthyjeve Kraljevine Mađarske. Ta je činjenica bitno odredila vanjskopolitičke, ali i unutarnjopolitičke ciljeve mađarskih konzervativaca. Mađarski konzervativizam bio je orijentiran na reviziju sporazuma iz Trianona. Protest protiv novih granica mađarske države skupio se u politički poklič svih mađarskih nacionalista: "Nem, nem, soha!" ("Ne, ne nikada!"). Na taj se način davalo na znanje da se nikada neće prihvatiti političke posljedice 1918. godine i mađarskoga poraza u Prvom svjetskom ratu. Taj će cilj poslije dovesti do okupacije hrvatskih i srpskih teritorija od strane Horthyjeve vojske u Drugom svjetskom ratu.

Za razliku od mađarskoga, hrvatski se narod – iako su se Hrvati borili na strani Austro-Ugarske – zahvaljujući sporazumu hrvatskih, srpskih i slovenskih političkih elita nakon Prvoga svjetskog rata našao na strani pobjednika. Hrvatska politička elita većinom je bila zadovoljna što je propala Austro-Ugarska Monarhija, ali većina nije smatrala da hrvatska nacija u novoformiranoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (Kraljevina SHS) ima ravnopravni položaj. Zbog toga je velika većina hrvatskoga naroda podržavala Hrvatsku (pučku, republikansku) seljačku stranku (HSS), koja je najprije odbijala sam čin formiranja Kraljevine SHS. Nakon što stranka za svoje ciljeve nije uspjela dobiti nikakvu međunarodnu potporu, počela se zalagati za demokratizaciju i konfederalizaciju države i formiranje autonomne hrvatske državne jedinice u okviru Kraljevine SHS.

Struktura mađarskoga i hrvatskoga društva bila je bitno različita, a to se odrazilo i na sastav konzervativnih elita. Među mađarskom konzervativnom elitom dominiralo je plemstvo, a među hrvatskom građanstvo. Mađarski konzervativni poredak uspostavljen je nakon Prvoga svjetskog rata, a u društvu se smislu na određeni način nastavljao na vrijeme Austro-Ugarske. U vrijeme dualizma, od 15 ministara-predsjednika devet ih je bilo iz redova aristokracije; od 111 ministara 38 ih je dolazilo iz redova aristokracije, 55 iz srednjega plemstva, a samo ih je 18 bilo iz redova građanstva. Plemstvo je dominiralo i u privrednim i financijskim institucijama. Vidljivo je da je i politički stalež uglavnom dolazio iz redova srednjega plemstva (*gentry*), koje je u Transilvaniji činilo oko 6% stanovnika, a u Ugarskoj oko 12%. Iz toga je društvenog sloja dolazila i većina državnih činovnika. Između 1890. i 1910. pripadnici srednjega plemstva činili su 40% parlamentarnih zastupnika.² Mađarska onoga doba, kao uostalom i cijela Austro-Ugarska, nije bila demokratsko društvo, biračko je pravo bilo ograničeno. Godine 1906. aktivno biračko pravo imalo je 6,2%, a 1910. 6,4% stanovnika. Zbog toga je grof Aladár Szécsény na zasjedanju Gornjega doma mađarskoga parlamenta 1935. s pravom istaknuo: "Od vlade

² Jörg Konrad Hoensch, *Geschichte Ungarns 1867–1983* (Stuttgart; Berlin; Köln; Mainz: Kohlhammer, 1984), 43-44.

Desző Bánffy u Ugarskoj je vladao pseudoparlamentarizam, točnije diktatura trenutačnog šefa vlade.”³

Pseudoparlamentarizam je bio na djelu i u Hrvatskoj, u kojoj je na samom početku XX. stoljeća aktivno biračko pravo imalo 1,8% stanovnika, a proširenjem izbornoga prava 1910. svoju političku volju moglo je iskazati oko 8% stanovnika banske Hrvatske. Istra i Dalmacija bile su pod političkom i pravnom ingerencijom Beča. U tim je hrvatskim zemljama od izborne reforme 1906. vrijedilo izborno pravo austrijskoga dijela monarhije, opće i jednako izborno pravo za punoljetne muškarce.⁴ Iz tih su se hrvatskih zemalja birali poslanici za parlamentarno tijelo austrijskoga dijela monarhije – Carevinsko vijeće, a Hrvatski je sabor imao obavezu svoje delegate slati u Ugarski sabor. Nije dakle postojalo jedinstveno hrvatsko parlamentarno tijelo u kojem bi bili predstavnici svih hrvatskih zemalja – banske Hrvatske, Dalmacije i Istre, zbog čega je ujedinjenje hrvatskih zemalja i bilo osnovni cilj hrvatskih političkih elita. Širenjem prava glasa, u krugove hrvatskih konzervativaca, uz malobrojno hrvatsko plemstvo, počelo je na velika vrata ulaziti i građanstvo. Građanstvo je postalo istaknuti nositelj hrvatskoga konzervativizma i nacionalizma, a podršku za svoje ciljeve našlo je u seljaštvu i katoličkom svećenstvu. Istaknuti hrvatski konzervativci prve polovine XX. stoljeća poput Ive Pilara, Milana Šufflaya i Vladka Mačeka dolazili su iz redova građanstva. Struktura političkoga aparata u vrijeme kratkoga trajanja Banovine Hrvatske 1939. – 1941., kao hrvatskoga tipa konzervativnoga poretka, dokazuje tezu o dominaciji građanstva među hrvatskom konzervativnom elitom. Svi viši upravni činovnici dolazili su iz redova građanstva. Riječ je uglavnom o pripadnicima intelektualnih profesija.⁵ Vodstvo HSS-a predstavljalo je kontinentalno europsku struju konzervativizma, koja je naglašavala značenje izvršne vlasti kao odlučujućega mjesta političkoga odlučivanja. Smatrali su da su se političke institucije Banovine Hrvatske dužne paternalistički brinuti i za poboljšanje položaja nižih socijalnih slojeva. Naglašavali su važnost obitelji i vjere kao izvora svekolikoga morala i poslušnosti spram postojećega političkog poretka. Poslušnost je, prema njihovom shvaćanju, bila u prvom redu vezana uz autoritet Vladka Mačeka, kao vođe hrvatskoga naroda. Riječ je o paternalističkom konzervativizmu u kojem se poredak mijenja čuvajući ono što je vrijedno u starom. Prema unutra, s obzirom na institucije Banovine Hrvatske, HSS je želio očuvati strukture vlasti koje su mu omogućivale da upravlja društvom, a s obzirom na sustav Kraljevine Jugoslavije težio je promjenama.

Zbog svoje građanske socijalne strukture i ideologije koja ju je usmjeravala prema procesu izgradnje hrvatske države u okviru ondašnje Jugoslavije, hrvat-

³ Márkus László, “Über den Charakter der herrschenden Elite des Horthy-Regimes”, *Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 18 (1972), br. 1-2: 125.

⁴ Prvi izbori za Carevinsko vijeće po novom izbornom pravu provedeni su 1907. godine.

⁵ Uvid u društvenu strukturu političkih dužnosnika u Banovini Hrvatskoj daje nam *Godišnjak Banske Vlasti banovine Hrvatske* (Zagreb: Narodne novine, 1940). Na ovom izvoru zahvaljujem kolegi Stipici Grgiću.

ska konzervativna elita nije, poput mađarske, žalila za starim dobrim vremenima *ancien régime*, nego je radi ostvarivanja vlastitih interesa htjela iskoristiti mehanizme demokracije. Suočivši se, međutim, s manipulacijama Karađorđevićeva dvora, koji je kontrolirao gotovo sve demokratske institucije, pokazalo se da je politički poredak Kraljevine SHS i sam bio ustrojen kao *ancien régime*. Kralj je unatoč parlamentu imao odlučujuću funkciju u formiranju vlade i sasvim je kontrolirao represivni aparat. Vrijedilo je načelo: koliko vlasti, toliko vlasništva. Centar, kralj i njegov dvor, potpuno je dominirao nad periferijom toga maloga karađorđevićevskog imperija.

Odnos prema demokraciji proizlazio je dakle iz različita političkoga položaja mađarske i hrvatske konzervativne elite. U Mađarskoj je ona bila na vlasti uspješno uspostavivši autoritarni konzervativni politički poredak koji je trajao od 1920. do pretkraj 1944. godine. U Kraljevini SHS/Jugoslaviji hrvatska je politička elita bila u oporbi spram srpske konzervativne elite okupljene oko dinastije Karađorđevića, pa se uzdala u demokraciju i njezine mehanizme, nadajući se da će pomoću nje promijeniti položaj hrvatskoga naroda te za nje ga izboriti veću samostalnost. Demokracija se dakle shvaćala kao instrument borbe za hrvatsku nacionalnu slobodu. Za razliku od hrvatskih, mađarski su konzervativci sa svojega vladajućeg položaja odbacivali niz elemenata demokracije, smatrajući da je ona oblik vladavine neprosvijećenih masa. Demokracija je, prema njihovu mišljenju, politički poredak u kojem stado vodi pastire. Smatraju da se dobar politički poredak treba temeljiti na "vodstvu inteligentnih klasa", dakle njih samih, mađarskoga plemstva i inteligencije. Njihov je stav dobro izrazio István Bethlen, koji je odlučno odbacivao pučke elemente demokracije, smatrajući da se demokracijom narušavaju vrline elite. Iako je zagovarao proširenje biračkoga prava, on se zapravo zalaže za ograničenu, kontroliranu demokraciju, u kojoj bi obrazovane elite uvijek mogle nametnuti svoju političku volju.⁶ Mađarski konzervativci odbijali su prihvatiti "masovnu demokraciju", veličali su elitni duh plemstva i zazirali od običnoga puka. Nisu do kraja prihvaćali ni sve liberalne elemente demokracije: jasnu trodiobu vlasti, isticanje individualnih prava, jer su smatrali da je pojedinac ograničen odgovornošću prema zajednici kojoj pripada. Obitelj, nacija, prijatelji i stalež uvijek su u konzervativnoj koncepciji iznad pojedinca. Zanimljivo je da i sam Horthy, pišući u svojim memoarima o francuskom političkom sustavu, termin demokracija stavlja pod navodne znakove. Francuska politika, ističe Horthy, teži tomu da svi građani iskažu svoju političku volju i da se vlada formira od zastupnika svih slojeva društva, a to je, prema njegovu mišljenju, loše i nije prava demokracija.⁷ Time je uputio na prevladavajući stav mađarskih konzervativaca, koji su bili za neki tip kontrolirane demokracije, koja bi trebala osigurati dominaciju konzervativnih elita. Moguće je dakle ustrojiti višestranački

⁶ Ignác Romsics, "Parlamentarismus und Demokratie in der Ideologie und Praxis ungarischen Regierungsparteien in den Jahren 1920–1944", u: *Parteiwesen Österreichs und Ungarns in der Zwischenkriegszeit*, ur. Anna M. Drabek, Richard G. Plaschka i Helmut Rumpler (Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1990), 39–71.

⁷ Nikolaus Horthy, *Ein Leben für Ungarn* (Bonn: Athenäum-Verl., 1953), 122.

sustav, ali tako da glavnu ulogu igra njihova stranka. Mogući su i izbori, ali s izbornim pravilima koja njima jamče izbornu pobjedu. No treba istaknuti, a to nipošto nije bilo nevažno, da su izbori i višestranačje nedvojbeno postojali. Upravo ta činjenica razlikuje konzervativni autoritarni Horthyjev poredak od fašističkoga totalitarnog režima.⁸

Hrvatski konzervativci, kojih je bilo i unutar HSS-a, svoju su politiku morali legitimirati iz političkih ideja utemeljitelja i vođe stranke Stjepana Radića, koji je bio karizmatička ličnost hrvatske politike i neosporivi autoritet.⁹ Stjepan Radić uvijek je isticao važnost demokracije te da je na njega snažno utjecao jedan od utemeljiteljskih spisa liberalne ideologije, *O slobodi* Johna Stuarta Milla. Ta činjenica, naravno, ne znači da je Radić bio liberal, ali jasno upućuje na to da je cijenio ideju individualne slobode i demokraciju. Demokraciju je smatrao glavnom vrijednošću hrvatskoga seljaštva i naroda u cjelini u njegovoj borbi protiv pseudodemokracije iza koje se krila dominacija velikosrpstva.¹⁰ Stranka koju je predvodio ne samo da je predstavljala hrvatski nacionalni pokret nego je u svojoj ideologiji nastojala spojiti načela slobode pojedinca sa slobodom nacije u socijalno pravednom društvu. Stranka je stoga u programu zagovarala niz socijalnih načela i egalitarnih ideja koji nisu bili bliski konzervativnoj ideologiji, pa se čvrsta jezgra konzervativaca sastojala od skupine intelektualaca, među kojima se isticao Milan Šufflay.¹¹ Unutar HSS-a postupno je jačalo konzervativno krilo stranke. Uvjerjenje da se pomoću demokracije može

⁸ Bitna je odrednica fašističkoga poretka postojanje jedne mobilizirajuće službene ideologije, jedne monopolističke službene političke stranke, karizmatičkoga vođe, te da kultura funkcionira kao propaganda. U svojoj radikalnoj nacionalsocijalističkoj varijanti fašizam zastupa rasistički antisemitizam, skeptičan je prema tradicionalnim religijama i želi izgraditi vlastitu političku religiju. U Trećem Reichu bile su zabranjene sve vjerske škole i ukinuta je vjerska poduka u obrazovnom sustavu. Fašizam je bio revolucionarna ideologija koja je vjerovala da treba izgraditi novoga čovjeka, a ne čuvati stari poredak. Fašisti su smatrali da se kapitalizam može staviti pod kontrolu nacije, organizirane u fašističkoj stranci. Horthyjev režim nije imao te značajke, riječ je o autoritarnoj diktaturi, bez monopola jedne stranke s jasnom, jedino ispravnom vladajućom ideologijom, a upitna je i Horthyjeva karizma. O fašizmu vidi: Robert O. Paxton, *Anatomija fašizma* (Zagreb: TIM press, 2013) [prvo englesko izdanje: *The Anatomy of Fascism* (New York: Alfred A. Knopf/Random House, 2004)]. Političke razloge koji su dio mađarske historiografije usmjeravali prema pogrešnom ubrajanju Horthyjeva režima u fašističke donosi Mark Pittaway: Mark Pittaway, "Hungary", u: *The Oxford Handbook of Fascism*, ur. Richard J. B. Bosworth (Oxford: Oxford University Press, 2009), 380-381.

⁹ S demokratskim načelima S. Radić upoznao se na studiju politologije u Parizu.

¹⁰ Neravnopravni položaj Hrvatske vidljiv je u tečaju zamjene austrougarske krune u dinare u odnosu 4 : 1; porez na zemlju u Hrvatskoj i Vojvodini dvostruko je veći nego u Srbiji. Detaljnije o ekonomskoj neravnopravnosti Hrvatske vidi u: Rudolf Bičanić, *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja* (Zagreb, 1938). Nacionalnu neravnopravnost pokazuje i nacionalna struktura oficirskoga kadra u vojsci. Godine 1938. od sveukupno 10 000 oficira samo ih je tisuću bilo hrvatske nacionalnosti. Neposredno pred Drugi svjetski rat od 191 oficira Generalštaba bio je samo 31 Hrvat i 22 Slovenca. Đorđe Dimitrijević, *Generalštabni oficiri Kraljevine Jugoslavije* (London: 1974), navedeno prema: Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika* (Zagreb: Durieux, 1995), 148.

¹¹ Pod utjecajem Oswalda Spenglera, M. Šufflay dijelio je bojazan za sudbinu zapadne civilizacije. Milan Šufflay, *Izabrani politički spisi*, prir. Dubravko Jelčić (Zagreb: Matica hrvatska, 2000).

riješiti hrvatsko nacionalno pitanje istopilo se nakon niza uzaludnih godina pregovaranja i parlamentarnoga djelovanja, koje su pokazale da srpski konzervativci po svaku cijenu žele očuvati svoju hegemoniju. Nakon atentata jednoga zastupnika dominantne srpske stranke bliske dvoru na Stjepana Radića i druge poslanike HSS-a u parlamentu Kraljevine SHS i uvođenja diktature kralja Aleksandra, demokracija nije imala velikih izgleda, a radikalniji dio hrvatske nacionalne oporbe diktatura je gurnula prema terorizmu i emigraciji.¹² No, usprkos gorkom iskustvu, većinski dio hrvatskih elita okupljen oko Vladka Mačeka i HSS-a ipak je u demokraciji vidio jedini put prema promjenama, premda su, nakon iskustava pseudodemokracije u Kraljevini SHS, u prvi plan stavljali rješavanje hrvatskoga nacionalnog pitanja. Vodstvo stranke polazilo je od teze da je demokracija poredak osmišljen za nacionalnu državu i tvrdilo da je osnovni subjekt demokracije narod. Shodno tomu, smatrali su da se najprije treba zajamčiti sloboda hrvatskom narodu te da tek ispunjavanje toga uvjeta stvara pretpostavke za izgradnju demokratskoga poretka.¹³

Poredak koji je izgradio Horthy imao je sve značajke autoritarne konzervativne vladavine. Vojne snage predvođene Horthyjem ušle su u Budimpeštu 16. studenoga 1919., točno godinu dana nakon proglašenja Mađarske Republike. U ožujku 1920. Horthy je izabran za regenta. Njegov se program temeljio na potrebi “konsolidacije” poretka i vraćanju trajnim konzervativnim vrijednostima, što je trebalo dovesti do moralnoga ozdravljenja mađarskoga društva i ponovnoga uzdizanja mađarske nacije do njezine zaslužene povijesne veličine.¹⁴ Prema mišljenju mađarskih konzervativaca, to je trebalo postići odlučnim otporom komunističkim idejama i Trianonskom sporazumu. Neprihvatanje novih, za dvije trećine smanjenih granica Mađarske bila je bitna socijalnopsihološka značajka gotovo cijeloga mađarskog društva. Činjenica da su mađarski konzervativci izvojevali pobjedu nad republikanizmom Mihály Károlyija i komunističkom revolucijom Béle Kuna određivala je strukturu političkoga poretka koji su uspostavili.¹⁵ Prema samorazumijevanju, oni su prije svega nastojali uspostaviti staro stanje, očuvati vječni red, u kojem plemstvo

¹² Stjepan Radić, predsjednik HSS-a, praški i pariški student, čovjek koji je vjerovao u bratstvo među narodima i demokraciju, umro je od posljedica atentata. Njegova je smrt označila kraj doba u kojem je demokracija bila temeljna vrijednost hrvatske politike. Najnovije o diktaturi vidi: Christian Axboe Nielsen, *One State, One Nation, One King. The Dictatorship of King Aleksandar and his Yugoslav Project 1929–1935* (doktorska disertacija, Columbia University, 2002).

¹³ Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HR-HDA) – 1353, Grupa VI: Gradanske stranke i društva, 1918.-1941., inv. br. 259 (Intervju V. Mačeka talijanskom novinaru Nicolu Paszaziju od 3. 2. 1929.); Vladko Maček, *Memoari* (Zagreb: Dom i svijet, 2003); Vladko Maček, *Vođa govori. Ličnost, izjave, govori i politički rad vođe Hrvata Dra. Vladka Mačka* (Zagreb: Hrvatska politička biblioteka, 1936), 155, 201, 260. Brojni su primjeri nasilja režima prema hrvatskoj oporbi: HR-HDA – 1363, Grupa XXI: Politička situacija, 1910.-1940., inv. br. 1593, inv. br. 1704, inv. br. 2861-2877, inv. br. 3917-3683.

¹⁴ Thomas Sakmyster, *Hungary's admiral on horseback. Miklós Horthy, 1918–1944*, East European Monographs (New York; Boulder: Columbia University Press, 1994).

¹⁵ Jan Kochanovski, “Horthy und Pilsudski – Vergleich der autoritären Regime in Ungarn und Polen”, u: *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944*, ur. Erwin Oberländer (Paderborn; München; Wien; Zürich: Paderborn Ferdinand Schöningh, 2001), 50.

vlada u interesu svih društvenih slojeva. Radi toga su bili spremni prihvatiti načela pravne države, a i neka demokratska. To su smatrali važnim za vanjskopolićki ugled i unutarnju stabilnost mađarske države. Prvi izbori održani nakon Prvoga svjetskog rata pod nadzorom Antante 1920. i pobjeda Stranke malih posjednika pokazali su konzervativnoj oligarhiji da mađarsko društvo prihvaća izbore. Oporba je bila relativno vidljiva, mogla je kritizirati vladu u javnosti, ali nije mogla opstruirati vladine odluke. Iako je vlada u parlamentu imala nadmoćnu većinu, vladajuća se elita prije svega oslanjala na snažan aparat izvršne vlasti. Vladu je imenovao regent, Miklós Horthy. On je također imao pravo sazivanja i raspuštanja parlamenta i zapovijedanja vojskom. No njegova moć nije proizlazila isključivo iz zakonodavnih ovlasti, nego u prvom redu iz neformalnih veza i osobnoga utjecaja, a zakoni su, naravno, bili postavljeni tako da osiguraju stabilnost poretka. Vlada je mogla biti opozvana samo u slučaju da joj parlament izglasa nepovjerenje dvotrećinskom većinom, što je u ondašnjem odnosu snaga bilo nemoguće. U vrijeme Bethlenove vlade to se nije dogodilo. Osim toga, Bethlen je svojom uspješnom socijalnom politikom zadobio potporu širokih slojeva stanovništva. Vlada je u parlamentu srušena tek 1939., i to zbog nesloge vladajućih stranaka. Legitimacija poretka u ustavnopravnom smislu izvodila se iz tradicije, pozivanjem na krunu svetoga Stjepana: "Sveta kruna simbolizira kralja i naciju, a istovremeno i zajedništvo zemalja krune svetog Stjepana."¹⁶ U Horthyjevoj Mađarskoj postojali su anti-semitski zakoni, ali sam režim do vremena njemačke okupacije Mađarske nije činio zločin genocida. Napetost između konzervativizma i fašizma cijepala je mađarsko društvo. Ona se nazirala i u samoj eliti Horthyjeva režima, unutar kojega je Gyula Gömbös pokazivao sklonosti spram fašizma.¹⁷ Cijelo vrijeme Horthyjeva konzervativnoga autoritarizma (1920. – 1944.) u Mađarskoj se politici odvijao dvoboj između radikalnoga fašističkog šovinizma i umjerenoga konzervativnog nacionalizma.¹⁸ Iako su konzervativci u pravilu izlazili kao pobjednici, na kraju su zahvaljujući okupaciji Mađarske od strane Trećega Reicha i uz pomoć njemačke vojske pobijedili fašisti okupljeni u pokretu Strelasti križevi, koji će poćiniti genocid nad mađarskim Židovima. Vođu Strelastih križeva Ferenc Szálasi nacisti su 15. listopada 1944. postavili za predsjednika mađarske fašistićke vlade.¹⁹ Bio je to konaćni kraj mađarskoga autoritarnoga konzervativnog poretka. Budući da će nakon fašistićke uslijediti komunistićka diktatura, mađarski je narod svoj demokratski poredak poćeo graditi tek nakon njezina pada i proglašenja Mađarske Republike 23. listopada 1989. godine.

¹⁶ Lászlo Révész, "Verfassung und Verfassungswirklichkeit in Horthy-Ungarn", *Ungarn-Jahrbuch* 6 (1974/1975): 48.

¹⁷ Od 1932. do 1936. Gyula Gömbös bio je predsjednik Vlade Kraljevine Mađarske. O njegovim politićkim stavovima vidi: Gyula Goemboes, *Für die nationale Selbstzwecklichkeit. 12 Reden des Ministerpräsidenten Julius Gömbös* (Budapest: Pester Lloyd, 1932).

¹⁸ István Déak, "Hungary", u: *The European Right. A Historical Profile*, ur. Hans Rogger i Eugen Weber (Berkeley: University of California Press, 1966), 364-407.

¹⁹ Paul Lendvai, *Die Ungarn. Eine tausendjährige Geschichte* (München: Goldmann Verlag, 2001), 471.

Hrvatski konzervativni poredak uspostavljen je znatno kasnije od mađarskoga. Hrvatske se elite nisu mogle pozvati na veliko kraljevstvo koje je trajalo sve do suvremenih dana kako su to, koristeći tezu o zemljama krune sv. Stjepana, činile mađarske. Hrvatska je, doduše, imala autonomiju, ali u okviru većih političkih tvorevina: od 1102. bila je u zajednici s Ugarskom, zatim dio Habsburške Monarhije, pa Austro-Ugarske, a nakon Prvoga svjetskog rata – i to bez ikakve autonomije – dio Kraljevine SHS/Jugoslavije. Trebalo je čekati da srpska politička elita odluči sklopiti sporazum s hrvatskom elitom. Banovina Hrvatska, u kojoj su političari HSS-a predvođeni Vladkom Mačekom nastojali formirati socijalno osjetljivu varijantu konzervativnoga poretka, proglašena je na temelju članka 116. Oktroiranoga ustava Kraljevine Jugoslavije iz 1931. godine. Diktatura koju je 1929. proglasio kralj Aleksandar Karađorđević u nastojanju da sačuva dominaciju svojega dvora i srbijanske elite formalnopravno nikada nije ukinuta. Ta je činjenica bitno određivala politički, društveni i ekonomski život Banovine Hrvatske. Vlasti Banovine Hrvatske nisu zbog vanjskopolitičkih i unutarnjopolitičkih okolnosti dospjele potražiti novi izborni demokratski legitimitet. On je uspostavljen samo na općinskoj razini, gdje su 1940. provedeni izbori, pa su načelnici općina imali demokratski legitimitet. U Banovini je ban Ivan Šubašić imao sve funkcije autonomne vlasti u svojim rukama i potpuno samostalno postavljao veliku većinu državnih činovnika. Centralna vlast Kraljevine Jugoslavije zadržala je pod svojom ingerencijom vanjske poslove, obranu, međunarodnu trgovinu i financije. Za razliku od Kraljevine Mađarske, Banovina Hrvatska nije bila samostalna država, dakle ni subjekt međunarodnoga prava – radilo se o upravnoj cjelini s velikom autonomijom u okviru Kraljevine Jugoslavije. Maček, vođa HSS-a, postao je zamjenik premijera Kraljevine Jugoslavije, a HSS je dobio ministarstvo financija, trgovine i industrije, pošta i jedno mjesto bez portfelja. Ideološka legitimacija političkoga poretka Banovine Hrvatske sadržana je u sljedećim riječima: “U ime etičkih vrednota naše narodne tradicije vodimo i danas našu borbu za slobodu, pravicu, čovječnost i napredak na svakom polju duhovne i materijalne kulture. Oslonimo li se na tu narodnu tradiciju, budemo li izgrađivali i dalje svoju domovinu na temelju seljaštva – koje ne ulazi u narodnu kulturu praznih ruku već u nju unosi najviše biološke i duhovne vrednote kao nosilac zdravoga života – možemo biti sigurni, da će nam naša radinost i ljubav prema domovini izvoštiti zasluženno mjesto među narodima.”²⁰ U navedenom odlomku uočljiv je naglasak na tradicionalnim vrijednostima i nacionalnoj slobodi. Sam politički poredak imao je pak autoritarne značajke. Banovinska vlast nije morala samo voditi računa o politici Beograda i ratnim okolnostima nego je bila izložena i napadima s ekstremne ljevice i ekstremne desnice. Komunistička partija Jugoslavije isticala je da Maček nije uspio riješiti socijalno pitanje, a ustaše da nije uspio riješiti nacionalno pitanje. Napadi s fašističke, ustaške strane tvrdili su da Banovina nema prirodne granice te isticali da će oni formirati hrvatsku državu u njezinim etničkim i povijesnim granicama. Kao s desnim, pregovori

²⁰ *Godišnjak Banske Vlasti banovine Hrvatske.*

nisu bili mogući ni s lijevim ekstremistima; Mačekov je odgovor bio oštra represija. Istovremeno, paralelno su se morale graditi i institucije Banovine Hrvatske. Iako je Maček, za razliku od Horthyja, bio neupitni demokrat, okolnosti nisu pogodovale izgradnji demokratskih institucija. U prvi plan svoje politike Maček je stoga stavio osiguravanje hrvatske autonomije. Također je nastojao izgraditi stabilno društvo u kojem bi se uvažavali interesi seljaštva. U svojim je memoarima istaknuo da je njegova politička orijentacija uvijek uključivala očuvanje tradicionalnih vrijednosti hrvatskoga naroda.²¹ Dominantna struja u HSS-u nastojala je osigurati rad i autoritet novih vlasti, trudeći se uspostaviti ravnotežu između socijalnih zahtjeva hrvatskoga seljaštva, katoličke etike i izgradnje novih demokratskih institucija.

Napad sila Osovine na Kraljevinu Jugoslaviju 6. travnja 1941. prekinuo je njihove planove. Vojsku Kraljevine Jugoslavije ubrzo su slomile vojne snage napadača predvođene Trećim Reichom, a konzervativni poredak uspostavljen u Banovini Hrvatskoj smijenio je ustaški fašistički režim novouspostavljene Nezavisne Države Hrvatske (NDH), zasnovane voljom fašističkih sila. Horthyjeva je Mađarska stala na stranu nacističke Njemačke i sudjelovala u okupaciji teritorija Kraljevine Jugoslavije, a time i Banovine Hrvatske. Sam Horthyjev konzervativni režim održao se sve do 1944., kada je već bilo jasno da je Treći Reich izgubio rat. Horthyjev pokušaj da pregovara sa zapadnim Saveznicima prekinuli su nacisti okupacijom Mađarske te su na vlast doveli svoje fašističke saveznike Strelaste križeve, koji su, kao i ustaše u NDH, provodili politiku masovnih zločina i genocida. Oba konzervativna režima srušili su fašistički pokreti – u hrvatskom slučaju već 1941. ustaški fašistički pokret, a u mađarskom, u listopadu 1944., fašistički pokret Strelasti križevi.

Oba su pokreta svoj totalitarni politički poredak legitimirala radikalnom fašističkom ideologijom, koja je u sebi imala niz rasističkih elemenata. Iako su se voljeli pozivati i na tradicionalne narodne vrijednosti koje su navodno zastupali, oni nisu krili svoj fašistički revolucionarni karakter. Otvoreno su govorili o novoj revoluciji koja treba stvoriti novoga fašističkog čovjeka, o “potoci-ma krvi” pomoću kojih će se navodno stvoriti taj “novi čovjek”. Treba naglasiti da se, iako se zna tvrditi da je fašistička ideologija proizišla iz konzervativne, radi o bitno suprotstavljenim ideologijama. Hrvatski i mađarski konzervativci tvrdili su da je politički poredak zajamčen Božjom voljom ili jednostavno poviješću, a hrvatski i mađarski fašisti naglašavali su da se on treba utemeljiti u čistoj rasi i na taj način pripremali put za zločin genocida koji su počinili. Nadalje, konzervativci su smatrali da država jamči opće dobro zasnovano na tradicionalnim vrijednostima, a fašisti su državu shvaćali samo kao sredstvo u borbi neke nacije ili rase. Radikalni je fašizam stoga razvio učenje o vladajućim narodima i vladajućoj rasi, što je bio prvi korak prema genocidu. Za razliku od njih, konzervativci narod nisu definirali pomoću “krvi i tla”, idejom čistoga podrijetla, nego pomoću tradicionalnih etičkih vrлина koje izvorno posjeduje, a koje su mu dane Božjom voljom ili poviješću. Nadalje, iako su konzervativci

²¹ Maček, *Memoari*.

smatrali da je pojedinac u prvom redu odgovoran zajednici kojoj pripada, obitelji i naciji, nisu negirali individualnu slobodu. Oni su je definirali pozitivno, kao sposobnost i pravo da se učini nešto za zajednicu. Fašistička je ideologija tvrdila da je pojedinac ništa, a da je nacija ta kojoj pripada sve. Konzervativci su smatrali da potreba za privatnim vlasništvom čini dio čovjekove naravi, pristajali su uz tržišnu privredu, riječju kapitalizam, ali su socijalnom politikom pokušavali ublažiti razorno djelovanje tržišta na siromašnije slojeve. Fašisti su također prihvaćali privatno vlasništvo, ali su u osnovi smatrali da se kapitalizam, ta "diktatura novca", mora podvrgnuti volji nacije, čije jedinstvo jamči vođa fašističke stranke. Diktatura jamči političku formu u kojoj se nacija može pod vodstvom fašističke stranke obnoviti i oblikovati kao harmonična prirodna zajednica određena svojom krvlju. Radikalna fašistička ideologija smatrala je da treba provesti revoluciju kojom bi stvorila novoga čovjeka i obnovila naciju, stoga nije trpjela konzervativnu politiku. Konzervativci su s druge strane odlučno odbacivali svaku ideju revolucije, čuvajući, kako su vjerovali, od povijesti i Boga zajamčen red stvari.

Izvori

Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – 1353, Grupa VI: Građanske stranke i društva, 1918.-1941.,

Hrvatska – Hrvatski državni arhiv, Zagreb – 1363, Grupa XXI: Politička situacija, 1910.-1940.

Literatura

Banac, Ivo. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*. Zagreb: Durieux, 1995.

Bićanić, Rudolf. *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*. Zagreb, 1938.

Déak, István. "Hungary". U: *The European Right. A Historical Profile*, uredili Hans Rogger i Eugen Weber, 364-407. Berkeley: University of California Press, 1966.

Dimitrijević, Đorđe. *Generalštabni oficiri Kraljevine Jugoslavije*. London, 1974.

Godišnjak Banske Vlasti banovine Hrvatske. Zagreb: Narodne novine, 1940.

Goemboes, Gyula. *Für die nationale Selbstzwecklichkeit. 12 Reden des Ministerpräsidenten Julius Gömbös*. Budapest: Pester Lloyd, 1932.

Hoensch, Jörg Konrad. *Geschichte Ungarns 1867 – 1983*. Stuttgart; Berlin; Köln; Mainz: Kohlhammer, 1984.

Horthy, Nikolaus. *Ein Leben für Ungarn*. Bonn: Athenäum-Verl., 1953.

Kochanovski, Jan. "Horthy und Pilsudski – Vergleich der autoritären Regime in Ungarn und Polen". U: *Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919 – 1944*, uredio Erwin Oberländer, 48-72. Paderborn; München; Wien; Zürich: Paderborn Ferdinand Schöningh, 2001.

Lendvai, Paul. *Die Ungarn. Eine tausendjährige Geschichte*. München: Goldmann Verlag, 2001.

Maček, Vladko. *Memoari*. Zagreb: Dom i svijet, 2003.

Maček, Vladko. *Vođa govori. Ličnost, izjave, govori i politički rad vođe Hrvata Dra. Vladka Mačka*. Zagreb: Hrvatska politička biblioteka, 1936.

Mannheim, Karl. *Konservativismus. Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1984.

Márkus, László. "Über den Charakter der herrschenden Elite des Horthy-Regimes". *Acta historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 18 (1972), br. 1-2: 104-135.

Nielsen, Christian Axboe. "One State, One Nation, One King. The Dictatorship of King Aleksandar and his Yugoslav Project 1929 – 1935". Doktorska disertacija, Columbia University, 2002.

Paxton, Robert O. *Anatomija fašizma*. Zagreb: TIM press, 2013.

Pittaway, Mark. "Hungary". U: *The Oxford Handbook of Fascism*, urednik Richard J. B. Bosworth, 380-381. Oxford: Oxford University Press, 2009.

Révész, László. "Verfassung und Verfassungswirklichkeit in Horthy-Ungarn". *Ungarn-Jahrbuch* 6 (1974/1975): 39-51.

Romsics, Ignác. "Parlamentarismus und Demokratie in der Ideologie und Praxis ungarischen Regierungsparteien in den Jahren 1920 – 1944". U: *Parteiwesen Österreichs und Ungarns in der Zwischenkriegszeit*, uredili Anna M. Drabek, Richard G. Plaschka i Helmut Rumpler, 39-71. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1990.

Sakmyster, Thomas. *Hungary's admiral on horseback. Miklós Horthy, 1918 – 1944*, East European Monographs. New York; Boulder: Columbia University Press, 1994.

Schmitz, Sven-Uwe. *Konservativismus*. Wiesbaden: VS Verlag, 2009.

Šufflay, Milan. *Izabrani politički spisi*, priredio Dubravko Jelčić. Zagreb: Matica hrvatska, 2000.

SUMMARY
CONSERVATIVISM. HUNGARY AND CROATIA IN COMPARISON
(1918 -1945)

In this text the comparative method of the history of political ideas has been used to analyse the main features of the Croatian and the Hungarian conservatism, by pointing out their differences and similarities. The basic characteristics of the main pillars of conservative ideology, the conservative elite of that time, the attitude of conservative ideology to democracy, the establishment of the conservative order and the manner of its functioning, and finally its downfall were all reconstructed. It was pointed out that the fascist movements of the Arrow Cross in the case of Hungary, and the Ustasha fascist movement in the case of Croatia, had overthrown the conservative order. At the end of the paper the focus has been put on the basic differences between conservative and fascist ideology.

Key words: Croatia; Hungary; conservatism; fascism